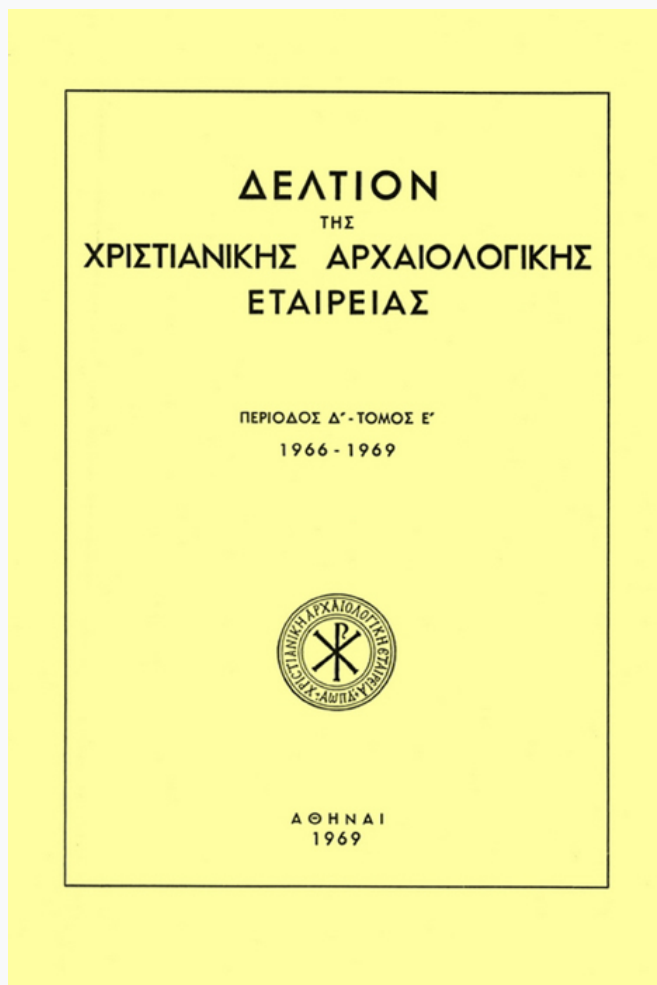

Deltion of the Christian Archaeological Society

Vol 5 (1969)

Deltion ChAE 5 (1969), Series 4. In memory of Dimitrios Evagelidis (1888-1959)

L'église triconque de Saint - Laurent à Sesagne d'Apoulie (pl. 78-79)

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

doi: [10.12681/dchae.789](https://doi.org/10.12681/dchae.789)

To cite this article:

ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ Γ. (1969). L'église triconque de Saint - Laurent à Sesagne d'Apoulie (pl. 78-79). *Deltion of the Christian Archaeological Society*, 5, 175-185. <https://doi.org/10.12681/dchae.789>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Ο τρίκογχος ναός του Αγίου Λαυρεντίου στην
Μεζάνια της Απουλίας (πίν. 78-79)

Γεώργιος ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 5 (1969), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του
Δημητρίου Ευαγγελίδη (1888-1959) • Σελ. 175-185

ΑΘΗΝΑ 1969

Ο ΤΡΙΚΟΓΧΟΣ ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΛΑΥΡΕΝΤΙΟΥ
ΣΤΗΝ ΜΕΖΑΝΙΕ ΤΗΣ ΑΠΟΥΛΙΑΣ

(ΠΙΝ. 78 - 79)

α' Εἰσαγωγικά: Μπαίνοντας στην Μεζάνιε (Mesagne)¹ ἀπ' τὸ Πρίντεζι (Brindisi) κι' ἀκριβῶς στὴν εἴσοδο τῆς μικρῆς κωμοπόλεως, στὸ ἀριστερὸ μέρος, βρίσκεται ἕνας μικρὸς τρίκογχος ναὸς ποὺ σήμερα, ὕστερα ἀπὸ ἄρση τῆς καθαγιασέως του, χρησιμοποιεῖται — ὅσο κι' ἂν αὐτὸ φαίνεται ἀπίστευτο — σὰν ἀποθήκη τῶν χειραμαξῶν τῆς Ὑπηρεσίας Καθαριότητος τοῦ Δήμου τῆς κωμοπόλεως (πίν. 78 α,β). Ὁ ναὸς, ἰδιοκτησία τοῦ Δήμου, εἶναι γνωστὸς εἴτε σὰν ναὸς τοῦ Σάν Λορέντζο (San Lorenzo), ἀπ' ὅπου καὶ τὸ ὄνομα τῆς παρακειμένης ὁδοῦ, εἴτε σὰν Ματσέλλο Βέκκιο (Maccello Vecchio = παλῆο σφαγεῖο), μιὰ καὶ πρὶν ἀπὸ τὴ σημερινή του χρῆσι, ἐχρησιμοποιεῖτο ὡς κοινὸ σφαγεῖο ζώων.

Στὴν μεσαιωνικὴ αὐτὴ κωμόπολη, ποὺ τὰ ἐγγραφα ἀναφέρουν ὡς Mezzaneum Castrum² ἢ Castrum Messenii³, βρίσκεται ἐγκαταλελειμμένος ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου, μέχρι σήμερα τελειῶς ἄγνωστος γιὰ τὴν χριστιανικὴ καὶ βυζαντινὴ ἀρχαιολογία. Οἱ λίγες πληροφορίες ποὺ ἔχουμε γύρω ἀπ' τὸν ναὸ εἶναι ἐξαιρετικὰ ἀνεπαρκεῖς⁴: δυὸ σελίδες σ' ἕνα βιβλίον τοπικῆς σημασίας καὶ ἀμφίβολης ἐπιστημονικῆς ποιότητος⁵ κι' ἕνα ἄρθρον δημοσιευμένο στὴν ἐφημερίδα «Ρωμαῖος Παρατηρητής»⁶ (Osserva-

1. Σὲ διάφορες παλαιότερες ἐποχὲς ἀναφέρεται καὶ ὡς Civitas Megianeī ἢ μαζὶ μὲ τὴν περιοχὴ τῆς ὡς Terra di Misagnia, Terra di Misciagne καὶ Terrae Meianeī.

2. Ἐγγραφο τοῦ Αὐτοκράτορα Φρειδερίκου Β', τοῦ Ἀπριλίου τοῦ 1221, τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τῆς Νεαπόλεως. Πρβλ. Huillard-Breholles, *Historia Diplomatica Friderici Secundi*, Paris 1852, τ. II/I, σ. 163.

3. Ἐγγραφο τοῦ ἰδίου αὐτοκράτορα τοῦ ἔτους 1229, ἀπ' τὰ ἴδια Ἀρχεῖα. Πρβλ. Huillard-Breholles, ἔ.ἀ. τ. III/I, σ. 129.

4. Εὐχαριστῶ θερμὰ κι' ἀπ' τὴ θέση αὐτὴ τὸν τοπικὸ μελετητὴ δόκτορα Luigi Scoditti, ποὺ μοῦ ἐπέστησε τὴν προσοχὴ στὸν ἄγνωστο αὐτὸ βυζαντινὸ ναὸ. Μὲ τὸ πρόσωπο τοῦ Scoditti ἔχει ἀσχοληθῆ συχνὰ καὶ ὁ γνωστὸς μελετητὴς τῶν ἐλληνοϊταλικῶν διαλέκτων τῆς Ἀπουλίας, Γερμανὸς G. Rohlf (πρβλ. *Gazzetta del Mezzogiorno*, 5/1/1962, σ. 3, *Vocabolario dei Dialetti Salentini* (terra d'Otranto), τ. 1, München 1956, σ. 10).

5. *Ant. Profilo*, *Vie, Piazze, Vichi e Corti di Mesagne, Ostuni* 1894, σ. 24 - 25.

6. R. Jurlaro, *La chiesa pre-bizantina di San Lorenzo a Mesagne*, *Osservatore Romano*, 23/6/1963, σ. 5. Δυστυχῶς ἀπ' τὰ τρία σχέδια ποὺ δημοσίευσε ὁ συγγραφεὺς, μόνον ἡ κατοπιὰ παρουσιάζει κάποια σχετικὴ ἀκρίβεια. Ἡ τομὴ εἶναι ἐσφαλμένη, ἐνῶ ἡ ὄψις

tore Romano) του Βατικανού, απ' τὸν τοπικὸ μελετητὴ R. Jurjaro ⁷, εἶναι ὅ,τι ἔχει γραφτὴ γύρω απ' τὸν ἐνδιαφέροντα τρίκογχο ναὸ πὸ ἐξετάζουμε. Φυσικὰ κι' αὐτὰ τὰ σημειώματα, μᾶλλον ἱστορία ἢ φιλολογία, ἀγνοοῦν τὴν ἀρχιτεκτονικὴ σημασία τοῦ μνημείου.

Τὸν ἀδημοσίευτο αὐτὸ ναὸ θὰ προσπαθῆσω νὰ παρουσιάσω στὸ ἐπισημονικὸ κοινό, δεδομένου ὅτι ὁ ναὸς, παρὰ τὸ μικρὸ του μέγεθος, δὲν ἔχει καὶ μικρὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐπιστήμη. Πρὶν ὅμως προχωρήσω στὴν ἐξέταση τοῦ μνημείου θὰ παραθέσω μιὰ παληὰ του περιγραφὴ απ' τὸν Antonio Profilo ⁸, απ' ὅπου μεταξὺ ἄλλων φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς διατηροῦσε ἕως τὸ 1787 καὶ βυζαντινὲς τοιχογραφίες, πὸ σήμερα ἔχουν ἀπαλειφτὴ τελείως. Τὸ κείμενο, πὸ περιέχει πλῆθος σημαντικῶν πληροφοριῶν ἀπὸ ἱστορικὴ ἄποψη, μεταφράζω παρακάτω :

«Στὸ χῶρο ἐκεῖνο βρίσκεται τὸ παλὸ καὶ μικρὸ οἰκοδόμημα πὸ ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου καὶ πὸ διατηρεῖται ἀκόμη. Ἡ κάτοψις του πὸ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἓνα παραλληλόγραμμο μὲ τροῦλλο, πὸ απ' τὶς τρεῖς του πλευρὲς περικλείεται μὲ κόγχες, παλαιότερες απ' τὸν κυρίως ναὸ, μᾶς κάνει νὰ θεωρήσουμε τὸ μνημεῖο πολὺ παλὸ. Ὁ Diego Ferdinando (τόμ. Α', βιβλ. Α', παρ. 4) γράφει «lapidibus quadratis contextum, figuraque concameratum, quod magnae vetustatis vestigia prae se fert». Στὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ, στὶς ἀρχὲς τοῦ ΙΗ' αἰῶνα, διεκρίνοντο μερικὲς τοιχογραφίες πὸ κατὰ τὴν διάρκεια τῶν ἐπισκευῶν τοῦ 1787 (ὅπως γράφει ὁ Manago, σ. 413) ἐξαλειφτῆκαν ἀπὸ μερικὸς πὸ λίγο καταλάβαιναν τὴν ἀξία τους.

Ὁ Ferdinando πὸ ἀνέφερα (ἔ.ἄ.) γράφει ὅτι ὁ ναῖσκος ἀνάγεται σὲ προχριστιανικοὺς χρόνους κι' ἦταν χτισμένος πρὸς τιμὴν τοῦ Ἰανοῦ, ἦταν μᾶ-

---

εἶναι τελείως ἀθάϊρετη. Ἡ ποιότητα τῶν σχεδίων δὲν θίγει τὸν Jurjaro, ἀλλὰ τὸν ἐπιμεληθέντα τὴν ἀποτύπωση καὶ τὴ σχεδίαση.

7. Ἀπ' τὶς πολὺτιμες ἐργασίες τοῦ εὐσυνείδητου αὐτοῦ τοπικοῦ βυζαντινολόγου ἀναφέρω ὀρισμένες, ἀπαραίτητες σὲ κάθε βυζαντινολόγο πὸ θέλει νὰ ἀσχοληθῆ μὲ τὴν ἀγνωστὴ ἀκόμη βυζαντινὴ τέχνη τῆς Ἀπουλίας : I primi edifici di culto cristiano in Brindisi, Atti del VI° Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana-Vaticano 1962, Roma 1965, σσ. 683 - 701. Santa Tecla tra i leoni e un simbolo eterodosso del concilio di Calcedonia in una statuetta acefala del Museo di Brindisi, L'Arte XXV, 1960, σσ. 191 - 208. Tre stampi eucaristici inediti in Brindisi, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XV, 1961, σσ. 77 - 82. Nuovi stampi eucaristici dal Salento. Contributo per la storia della liturgia eucaristica e greca in Italia, Bollettino della Badia Greca di Grottaferrata XVII, 1963, σσ. 147 - 156. L'arca d'argento di San Teodoro d'Amasia nella Cattedrale di Brindisi, Arte Cristiana LII, 1964, σσ. 293 - 300. Δυστυχῶς τὰ πολλὰ δημοσιεύματα τοῦ συγγραφέα χάνονται στὶς τοπικὲς ἐφημερίδες ἢ στὸν «Ρωμαῖο Παρατηρητὴ» τοῦ Βατικανοῦ.

8. Ἐ. ἄ. σσ. 24 - 25.

λιστα τόσο πεπεισμένος ώστε, ξεκινώντας από μια επιτύμβια επιγραφή των χρόνων της ρωμαϊκής δημοκρατίας, χαραγμένη σε μια πλάκα που ήταν τοποθετημένη στον ναΐσκο έως το 1603 και που εν συνεχεία έντειχίστηκε στην πρόσοψη της άλλοτε Μονής των Celestini, δίπλα στον δημοτικό αριθμό 4, προσθέτει : «*Idola in ipso venerata gentibus, templumque hoc alicui ex antiquis vanisque numinibus erectum*».

Ός προς την γνώμη όμως του Manaro και άλλων ότι το μνημείο και ιδίως οι τοιχογραφίες είναι βυζαντινής εποχής, αυτό δεν φαίνεται να είναι λάθος».

Σύμφωνα με όσα αναφέρει εν συνεχεία ο Profilo ο ναΐσκος έλειτουργείτο κανονικά έως τα μέσα του ΙΣΤ' αιώνα για να έρημωθή την εποχή του Ferdinando (μέσα ΙΖ' αιώνα). Στις αρχές και τα μέσα του ΙΗ' αιώνα λειτουργείται και πάλι κανονικά για να έρημωθή τελικά και να μετατραπή σε δημοτικό σφαγείο γύρω στο 1870.

β' Περιγραφή του ναού: Στην σημερινή του μορφή ο ναός εμφανίζεται σαν μια άπλη cella trichora (εικ. 1), με περίπου ανατολικό προσανατολισμό, στην οποία έχουν προστεθή μεταγενέστερα ένα τρίκλιτο τμήμα κι' ένας νάρθηκας. Ο ναός όμως στην ιστορία του γνώρισε πολλές κατασκευαστικές φάσεις.

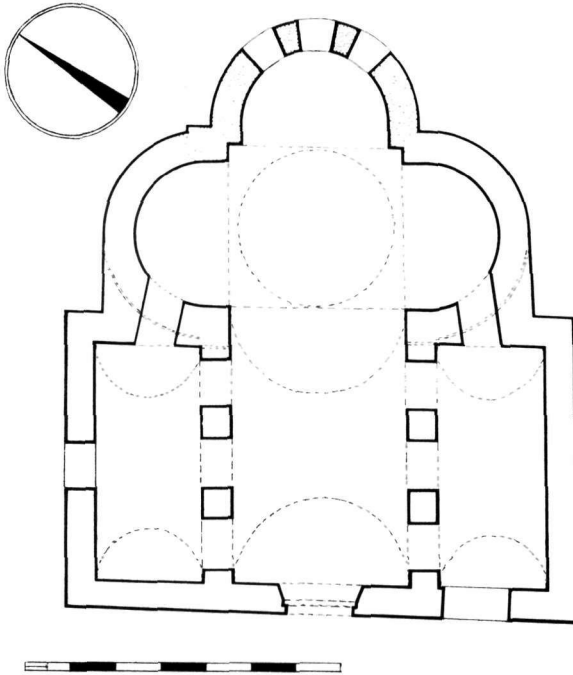
Η πρώτη μορφή του ναού ήταν μια άπλη τρίκογχη κατασκευή, με τις κόγχες κολλημένες στον τετράγωνο χώρο που εκάλυπτε ο τρούλλος. Στην μορφή αυτή δηλαδή, μεταξύ των κογχών, ήταν όρατες και οι γωνίες του κυρίου έσωτερικού χώρου (πίν. 78 γ). Η μορφή αυτή πλησιάζει το μνημείο περισσότερο προς τους ανάλογους τρίκογχους βυζαντινούς ναούς της Σικελίας⁹ κι' όχι προς τους τρίκογχους ναούς της Δαλματίας ή της Λομβαρδίας¹⁰ κι' όπου συνήθως οι κόγχες ένώνονται μεταξύ τους ώστε στο έξωτερικό περίγραμμα να μην φαίνονται οι γωνίες του χώρου που καλύπτει ο τρούλλος. Από άποψη διαστάσεων η πρώτη αυτή cella trichora ήταν μάλλον μικρού μεγέθους: ο τρούλλος πρέπει να είχε διάμετρο γύρω στα 3.80 - 3.85, ενώ οι κόγχες είχαν βάθος 2.10 μ.

Από την πρώτη αυτή μορφή του ναού δεν μένει σήμερα παρά μονάχα ένα κομμάτι της ανατολικής πλευράς, χτισμένη με τους γκρίζους τοπικούς concì (πίν. 79 γ). Σε μια μεταγενέστερη εποχή και κατά την διάρκεια κάποιας ανακατασκευής, οι κατασκευασταί προτίμησαν να δώσουν στον

9. Chiesa della Cuba, S. Pietro ad Bajas, Chiesa del Salvatore, Chiesa di S. Pancrati, Trigona della Cittadella (Noto), Chiesa di Malvagna.

10. Oratorio di San Benedetto presso la Basilica di San Pietro al Monte sopra Civate, Battistero di Biella, Battistero di Galliano presso Cantù, S. Nicolao presso Nona, Cella Tricora del Duomo di Grado, S. Satiro di Milano etc.

ναό τὴν πλήρη τρίφυλλη μορφή, ἀπ' ὅπου οἱ ἐξωτερικὲς γωνίες τοῦ τετραγώνου χώρου τοῦ τρούλλου ἀπαλείφθηκαν τελείως. Φαίνεται ὅτι σ' αὐτὴ τὴν δεύτερη φάση τῆς μορφῆς τοῦ μνημείου — ὅπως τουλάχιστον φαίνεται ἀπὸ διάφορες μικρολεπτομέρειες πὺν μπορεῖ νὰ δῆ κανεῖς ἐπὶ τόπου — τὸ τρίκλιτο δυτικὸ τμήμα πὺν ὑπάρχει σήμερα δὲν εἶχε προστεθῆ ἀκόμη.

Εἰκ. 1. Κάτοπις τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου ἸΑπουλίας.

Ὁ τρούλλος τῆς cella trichora ἐπεκάθητο κατ' εὐθείαν πάνω στὸν κύριο τετραγωνικὸν ἄωρο τοῦ ναοῦ, χωρὶς νὰ μεσολαβῆ τύμπανο, ὅπως δηλαδὴ συμβαίνει καὶ μ' ὄλους ἀνεξαιρέτως τοὺς τρίκογχους βυζαντινοὺς ναοὺς τῆς Σικελίας καὶ τὸν ναὸ τοῦ Σωτήρος τῆς Μεσσήνης (Σικελίας), τοῦ τύπου τῶν «τετραγώνων ἐγγεγραμμένων σταυρῶν».

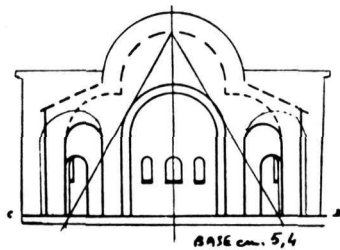
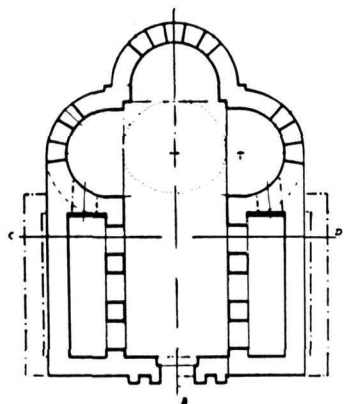
Γιὰ τὴν στήριξη τοῦ τρούλλου ὑπάρχουν σήμερα κανονικὰ σφαιρικὰ τρίγωνα (πίν. 79 a), μὰ δὲν μποροῦμε νὰ ξέροῦμε ἀν' αὐτὰ ἦταν καὶ τὰ ἀρχικὰ ἢ ὀφείλονται στὴν μεταγενέστερη ἀνακατασκευή. Ἡ ἀξιοῖ ιδιαίτερης προσοχῆς στὶς κόγχες τοῦ ναοῦ εἶναι ὅτι ἔχουν ἓνα ἐλαφρότατα πεταλόμορφο σχῆμα, πὺν μᾶλλον ὀφείλεται σὲ κατασκευαστικοὺς λόγους: ἡ ἸΑπουλία εἶναι ἔξω ἀπὸ τὸν γεωγραφικὸν ἄωρο τοῦ πεταλόμορφου τόξου.

Όπωςδήποτε, τὰ δεδομένα τῆς ἀποτυπώσεως δίνουν γιὰ τὴν μεσαία κόγχη μιὰ, τοῦλάχιστον, θεωρητικὴ μορφή πετάλου, ποὺ στὴν πράξη εἶναι βέβαια ἀνεπαίσθητη. Τὰ μέτρα τῆς ἀποτυπώσεως εἶναι τὰ ἑξῆς: ἀνοιγμα κόγχης 3.20, διάμετρος κόγχης 3.23, βάθος κόγχης 2.12 μ.

Ἡ τρίτη φάση τοῦ ναοῦ δημιουργήθηκε μὲ τὴν προσθήκη τοῦ τρίκλιτου δυτικοῦ σκέλους. Ἡ ἐποχὴ ποὺ ἐγινε αὐτὴ ἢ προσθήκη εἶναι ἀβέβαιη, πάντως εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι γιὰ τὴν ἀνοικοδόμηση τοῦ τμήματος αὐτοῦ χρησιμοποιήθηκε μιὰ τοπικὴ πέτρα, κίτρινη καὶ σχετικὰ μαλακὴ. Ἐνα μέρος τοῦ πρόσθετου αὐτοῦ τμήματος φαίνεται ὅτι κατέπεσε καὶ ἀνακατεσκευάσθη, εἴτε συγχρόνως, εἴτε λίγο μεταγενέστερα. Αὐτὸ φαίνεται ἀπὸ τὴν διπλὴ καμπυλότητα ποὺ παρουσιάζει ὁ θόλος τοῦ νοτίου κλίτους (πίν. 79 β).

Ἄξιο παρατηρήσεως — κι' αὐτὸ εἶναι μιὰ κάποια χρονολογικὴ ἔνδειξις — ὅτι τὸ ὀρθογώνιο περίγραμμα τῆς τρίκλιτης αὐτῆς προσθήκης μπορεῖ νὰ μετρηθῆ καὶ μὲ ἀκέραιο ἀριθμὸ βυζαντινῶν ποδῶν. Πράγματι τὸ πλάτος του εἶναι 36 καὶ τὸ μήκος του 20 βυζαντινοὶ πόδες. Αὐτὸ ὅμως, ὅπως θὰ δοῦμε, δὲν παρατηρεῖται καὶ στὴν ἀρχικὴ cella trichora ὅπου ὁ Jurjago διαπιστώνει τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὑστερο-ρωμαϊκοῦ ποδός¹¹.

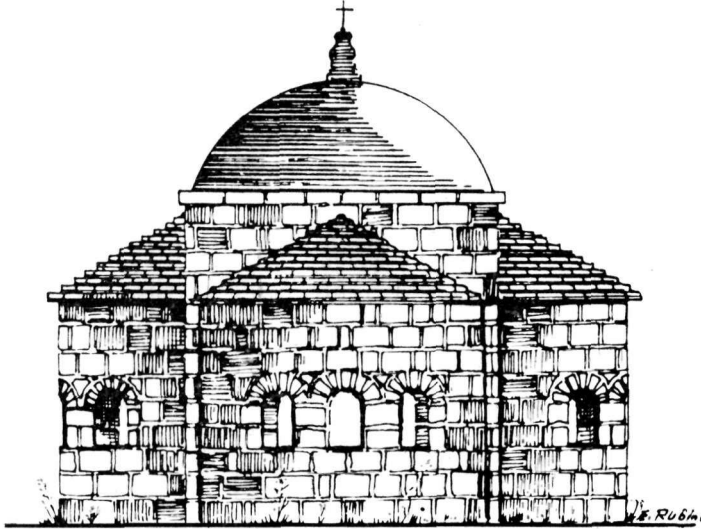
Τὸ τρίκλιτο αὐτὸ τμήμα τοῦ ναοῦ ὁ Jurjago τὸ θεωρεῖ σύγχρονο τῆς ἀρχικῆς cella trichora, στηριζόμενος δὲ στὴν ὑπάρξη τῆς διπλῆς καμπυλότητος, ποὺ ἀνέφερα παραπάνω, ὑποστηρίζει ὅτι κατὰ τὸν ΙΣΤ'-ΙΖ' αἰῶνα ἐγινε μιὰ διεύρυνση τῶν πλαγίων κλιτῶν. Αὐτὸ ὅμως εἶναι παράλογο: μιὰ διεύρυνση τῶν πλαγίων κλιτῶν ἀπὸ 1.50 (;) σὲ 2.35 μ. εἶναι κτηριολογικὰ ἀνώφελη, ἐνῶ ἀπὸ οἰκοδομικὴ ἄποψη καὶ κατασκευαστικὴ εἶναι μᾶλλον δύσκολη. Μιὰ δυτικὴ ἐπέκταση τοῦ ναοῦ θάταν ἀναμφισβήτητα πολὺ πιὸ εὐκόλη καὶ χρήσιμη.

Εἰκ. 2. Τομὴ καὶ κάτοπις τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν Jurjago.

11. Προσωπικὰ μόνο στὸ βάθος τῶν κογχῶν καὶ τὶς διαστάσεις τοῦ τετράγωνου χώρου ποὺ καλύπτει ὁ τροῦλλος διεπίστωσα τὴν ἐφαρμογὴ τοῦ ὑστερο-ρωμαϊκοῦ αὐτοῦ μέτρου. Στὶς ἄλλες διαστάσεις εἶμαι ἐπιφυλακτικὸς.

Ἐξω ἀπ' αὐτὸ ὁ Jurjaro διαπιστώνει τὴν ὑπαρξὴν τοῦ ὕστερο-ρωμαϊκοῦ ποδὸς καὶ στὸ τρίκλιτο αὐτὸ τμήμα τοῦ ναοῦ. Συγκεκριμένα δέχεται ὅτι τὰ πλάγια κλίτη ἔχουν μῆκος ἴσο μὲ 18 ὕστερο-ρωμαϊκοὺς πόδας (= 5.40 μ.). Αὐτὸ ὅπως εἶναι ἐσφαλμένο γιὰτὴν ἡ διάστασις τοῦ 5.40 ποὺ μᾶς δίνει τοὺς 18 πόδας παρουσιάζεται μόνο σ' ἓνα ἀπὸ τὰ τέσσαρα ἄνισα μεταξύ τους μήκη τῶν πλαγίων κλιτῶν. Τὰ ἄλλα εἶναι 5.13, 5.16, καὶ 5.30 μ. Σημειῶνω ἀντίθετα ὅτι στὰ πλάτη τῶν πλαγίων κλιτῶν (2.30 καὶ 2.35 μ.) μποροῦμε

Εἰκ. 3. Ἀναπαράστασις τῆς ὄψεως τοῦ ναοῦ κατὰ τὸν Jurjaro.

εὐστοχα ν' ἀναζητήσουμε καὶ νὰ βροῦμε τὸ ἀντίστοιχο βυζαντινὸ μέτρο.

Οἱ ἴδιες ἀνακρίβειες ἢ μᾶλλον ἀπροσεξίεις — ποὺ προφανῶς ὀφείλονται στὴν πλημμελῆ ἀποτύπωση (εἰκ. 2, 3) — παρατηροῦνται καὶ στὶς ἄλλες διαστάσεις, ὅπου ὁ συγγραφεὺς βρίσκει τὸν ὕστερο-ρωμαϊκὸ πόδα. Δέχεται π.χ. ὅτι τὰ ἀνοίγματα μεταξύ μεσαίου καὶ πλαγίων κλιτῶν εἶναι τρισῆμισυ πόδες (= 1.05), ἀλλὰ τὰ ἀνοίγματα εἶναι ὅλα ἄνισα μεταξύ τους καὶ συγκεκριμένα 1.10, 1.05, 1.00, 1.02, 1.06 καὶ 1.02 πρὸς τὸ μέρος τοῦ μεσαίου κλίτους, γιὰτὴν πρὸς τὸ μέρος τῶν πλαγίων κλιτῶν τὰ ἀνοίγματα παραλλάσσουν.

Ὅσον ἀφορᾷ τὴν πιθανότητα τοῦ νὰ εἶναι τὸ τρίκλιτο αὐτὸ τμήμα, ἢ ἔστω ἓνα μέρος του, σύγχρονο τῆς cella trichora, αὐτὸ εἶναι κάτι ποὺ ἀποκλείεται ἐντελῶς, ὄχι μόνο γιὰτὴν σὰν τύπος ναοῦ τὸν ΣΤ'-Ζ' αἰῶνα θὰ ἦταν τοῦλάχιστον κάτι τὸ πολὺ σπάνιο, ἀλλὰ καὶ γιὰτὴν ἀπὸ οἰκοδομικὴ καὶ κατασκευαστικὴ ἄποψη τὰ δύο αὐτὰ μέλη τοῦ μνημείου εἶναι τελειῶς διαφορετικὰ μεταξύ τους.

Ἡ τελευταία προσθήκη πού ἐγινε στό ναό εἶναι ὁ σημερινός του νάρθηκας, πού ὅμως εἶναι τόσο μεταγενέστερος ἐν σχέσει μὲ τὰ προηγούμενα στάδια κατασκευῆς, ὥστε δὲν τὸν σημείωσα στὴν παρατιθέμενη κάτοψη τοῦ μνημείου. Πιθανὸν ὁ νάρθηκας νὰ εἶναι τοῦ 1787, κατὰ τὴν διάρκεια τῶν «Ristauri», γιὰ τὰ ὁποῖα μιλεῖ καὶ ὁ Antonio Profilo.

Ἐκτὸς ἀποψη μορφῆς κατόψεως ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος ἔρχεται ν' αὐξήσῃ τὸν ἤδη γνωστὸ ἀριθμὸ τῶν τρίκογχων ναῶν τῆς Ἀπουλίας καὶ πού σκόπιμο κρίνω νὰ τοὺς ἀπαριθμήσω μιὰ καὶ ὀρισμένοι ναοὶ ἐγιναν πρόσφατα γνωστοὶ καὶ τὸ ἐλληνικὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸ μᾶλλον τοὺς ἀγνοεῖ, τοῦλάχιστον στὴν πλειονότητά του.

1. Ἅγιος Λαυρέντιος τῆς Μεζάνιε.
2. Ἅγία Σοφία στὴν περιοχὴ τοῦ Κανόζα (Canosa)¹².
3. Παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ στὴν περιοχὴ τοῦ Κανόζα¹³.
4. Ἀνώνυμος ναὸς τοῦ Κάστρο (Castro)¹⁴.
5. Ἅγία Αἰκατερίνη τοῦ Κονβερσάνο (Conversano)¹⁵.
6. Ἅγιος Ἰππόλυτος τοῦ Μοντίκκιο (Monticchio)¹⁶.
7. Βαπτιστήριον Ἁγίας Τριάδος τῆς Βενόζα (Venosa)¹⁷.

Ἡ συχνὴ παρουσία τοῦ τρικόγχου σχήματος στὴν Ἀπουλία ἔρχεται νὰ ἐνισχύσῃ τίς γνωστὲς ἀπόψεις γιὰ τὴν στενὴ σχέση τῆς περιοχῆς αὐτῆς μὲ τὴν Ἀνατολή¹⁸, ἀπ' ὅπου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα προέρχεται καὶ τὸ τρίκογχο σχῆμα¹⁹. Στὴν τελικὴ του μορφῇ — μετὰ δηλαδὴ ἀπὸ τὴν προσ-

12. Ant. Quacquarelli, Note sulle origini cristiane di Canosa di Puglia. S. Leucio e la catacomba inedita di S. Sofia, Atti VI° Congresso Internazionale di Archeologia Cristiana - Ravenna 1962, Roma 1965, πίν. 2.

13. N. T., Canosa. Scoperta di un antica chiesa, Palladio II, 1938, σ. 150.

14. R. Bordenache, Due monumenti dell'Italia meridionale, Bollettino d'Arte XXVII, 1933 - 34, σσ. 169 - 184.

15. A. Vinaccia, I monumenti medioevali di Terra di Bari preceduti da cenni sulle antichità grecoromane in Terra di Bari, Bari 1915, σ. 108, εἰκ. 45.

16. Fr. Schettini, Due monumenti paleocristiani inediti del Vulture e loro riflessi sull'Architettura Medioevale, Archivio Storico Pugliese XIX, 1966, εἰκ. 4.

17. Fr. Schettini, ἔ. ἄ. εἰκ. 17.

18. Οἱ σχέσεις αὐτὲς πού ὑποστηρίχτηκαν ἀπὸ πολλοὺς ἐπιστήμονες, ὀφείλονται στό ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἀλίμενο Καλαβρία, στὴν Ἀπουλία, βρισκόταν οἱ σπουδαιότεροι μεσαιωνικοὶ λιμένες ὀλοκλήρου τῆς Νοτίου Ἰταλίας: Τάρας, Πρίντζι, Μπάρι, Ὅτραντο (Ἵδροϋς) κτλ.

19. Ἐκτὸς τῶν μεγάλων γνωστῶν ἔργων τοῦ Strzygowski ἢ τοῦ Grabar σημειῶν καὶ ὀρισμένες μικρὲς ἀλλὰ σημαντικὲς μονογραφίες πάνω στό θέμα τοῦ τρίκογχου ναοῦ: U. Monneret de Villard, L'origine della forma planimetrica di S. Lorenzo, Archivio Storico Lombardo XLI, 1914. Dj. Strižević, Églises triconques médiévales en Serbie et en Macédonie et la tradition de l'architecture paléobyzantine, Rapports

θήκη και τοῦ τρίκλιτου σκέλους — ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου παρουσιάζει μικρὴ μὲν ὁμοιότητα πρὸς τὸν ναὸ τοῦ Ἁγίου Ἰππολύτου τοῦ Μοντίκκιο καὶ τὸν ναὸ S. Pancrati (εἰκ. 4) τῆς ἀνατολικῆς Σικελίας, ἀλλὰ ἐκπληκτικὰ μεγάλη πρὸς τὸν γνωστὸ ναὸ τοῦ S. Pietro ad Bajas (εἰκ. 5) τῆς ἴδιας περιοχῆς. Γιὰ σύγκριση κρίνω σκόπιμη τὴν δημοσίευση τῶν σικελικῶν αὐτῶν ναῶν²⁰.

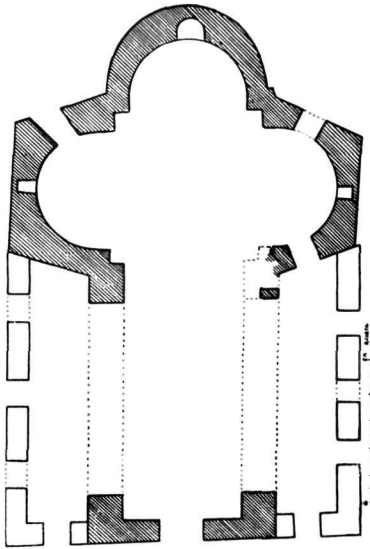
γ' Τὸ πρόβλημα τῆς ἡλικίας τοῦ ναοῦ: Τὸ πρόβλημα τῆς χρονολογήσεως τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου δὲν εἶναι οὔτε εὐκολο, οὔτε ἀπλό. Ἡ ἔλλειψη ἀπλότητος ὀφείλεται στὸ ὅτι οὐσιαστικὰ πρέπει νὰ χρονολογηθοῦν ὅλες οἱ οἰκοδομικὲς φάσεις τοῦ μνημείου χωριστά, ἐνῶ ἡ δυσκολία παρουσιάζεται στὸ γεγονὸς ὅτι οἱ τρίκογχοι ναοὶ χτίστηκαν σὲ πολὺ διαφορετικὲς μεταξύ τους ἐποχὲς καὶ σὲ διάφορες χῶρες, ὥστε τὰ μορφολογικὰ στοιχεῖα τῶν ἐποχῶν νὰ μὴ εἶναι ποτὲ σαφῆ. Ἄπ' τὴν Ρώμη τῶν διαγωγῶν ὡς τὴν τουρκοκρατούμενη Ἑλλάδα, κ' ἄπ' τὴν ρωμαϊκὴ Ἑλβετία ὡς τὴν βυζαντινὴ Μικρὰ Ἀσία ὁ ἀπλὸς τρίκογχος χῶρος δὲν ἔλλειψε σχεδὸν ποτέ.

Ὅπως δὴποτε ὅμως μιὰ πρώτη ἔνδειξη γιὰ τὴν χρονολόγηση τοῦ Ἁγίου Λαυρεντίου τὴν δίνουν ὀρισμένες λεπτομέρειες τῆς κατασκευῆς του (ὑπαρξίς γωνιῶν στὸ περίγραμμα τῆς κατόψεως, ἔλλειψις τυμπάνου), ποὺ τὸν πλησιάζουν πρὸς τὰ ἀνάλογα βυζαντινὰ μνημεῖα τῆς Σικελίας, ἐνῶ ἡ ἐφαρμογὴ τοῦ ὑστερο-ρωμαϊκοῦ μέτρου στὸν πρῶτο πυρῆνα τοῦ μνημείου δείχνει μιὰ ἀναμφισβήτητη πρωιμότητα. Ἴσως χωρὶς δυσκολία θὰ μπορούσαμε νὰ τοποθετήσουμε τὴν πρώτη cella trichora μετὰ τὰ μέσα τοῦ ΣΤ' αἰῶνα ἢ πιθανώτερα στὸν Ζ'. Ἡ τάξις καὶ ἡ γαλήνη ποὺ ἐπέβαλε ἡ βυζαντινὴ κυριαρχία τὴν ἐποχὴ αὐτὴ εἶναι καὶ μιὰ ἔνδειξις ὅτι οἱ κάτοικοι τῆς τότε Μεζάνιε θὰ μπορούσαν νὰ χτίσουν ἓνα τέτοιο ναό.

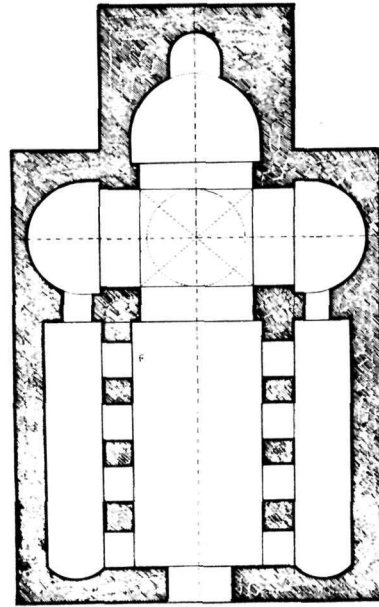
du XIIe Congrès International d'Études Byzantines, Belgrade - Ochride 1961. H. Vincent, Le plan tréflé dans l'architecture byzantine, Revue Archéologique XI, 1920. G. Agnello, Chiese centriche e chiese tricore nella Sicilia Bizantina, Akten des XI. Internationalen - Kongresses, München 1960. J. Strzykowski, Der Ursprung des trikonchen Kirchenbaus, Zeitschrift für Christliche Kunst XII, 1925. Τοῦ αὐτοῦ, Domes and quattrefoil plans. A Recent Discovery by the British School in Jerusalem, Journal of British Architects 1937, n°. 14. Τέλος, εἰδικὰ γιὰ τοὺς τρίκογχους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος σημαντικώτερη μένει πάντα ἡ ἐργασία τοῦ ἀκαδημαϊκοῦ Ἀ. Κ. Ὁρλάνδου, Ὁ Ἅγιος Δημήτριος τῆς Βαράσοβας. Συμβολὴ εἰς τοὺς μονοκλίτους τρικόγχους ναοὺς τῆς Ἑλλάδος, ABME, A', 1935, σ. 105 - 120.

20. Ἄπ' τὴν ἐκπληκτικὰ μεγάλη βιβλιογραφία πάνω στὴν βυζαντινὴ Ἀρχιτεκτονικὴ τῆς Σικελίας, μνημονεύω τὸ ἔργο L'Architettura Bizantina in Sicilia, Φλωρεντία 1952, τοῦ καθηγητοῦ Giuseppe Agnello, ἄπ' ὅπου καὶ οἱ κατόψεις τῶν δύο πολυδημοσιευμένων μνημείων, ποὺ παραθέτω.

Ὅσον ἀφορᾷ τὰ διάφορα ἄλλα στάδια τῶν συνεχῶν καταστροφῶν καὶ κατασκευῶν, εἶναι φυσικὰ μεταγενέστερα κι' ἴσως θὰ μπορούσαν νὰ ἀναφέρονται στὸν Ι' αἰῶνα, τότε πού ἡ Ἄπουλία ὑπῆρξε θέατρο συνεχῶν συγκρούσεων, ἐπιδρομῶν καὶ καταστροφῶν²¹. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἀναφέρω καὶ τὴν πολύτιμη ἱστορικὴ πληροφορία σύμφωνα μὲ τὴν ὁποία ὁ βυζαν-

Εἰκ. 4. S. Pancrati Σικελίας.

Εἰκ. 5. S. Pietro ad Bajas Σικελίας.

τινὸς αὐτοκράτορ Βασίλειος Β' (975 - 1025) διέταξε τὴν ἀνοικοδόμηση τῆς Μεζάνιε²². Φυσικὰ στὸ πρόγραμμα μιᾶς τέτοιας ἀνοικοδομήσεως θὰ συμπεριλαμβάνετο καὶ ὁ μοναδικὸς ναὸς τοῦ οἰκισμοῦ. Ὑπενθυμίζω παρεμ-

21. Ὑπενθυμίζω ἐν συντομίᾳ τὰ γεγονότα. Τὸ 918 καὶ 927 ἡ Ὀρια (Oria) καταλαμβάνεται καὶ λεηλατεῖται ἀπ' τοὺς Σαρακηνοὺς. Τὸ 924 ὁ Τάρας εἶχε τὴν ἴδια τύχη, ἐνῶ οἱ Σαρακηνοὶ συντρίβονται μόνον τὸ 928. Τότε ἐμφανίζονται ἐπὶ σκηνῆς οἱ Οὐγγροὶ πού μέχρι τὸ 940 δεσπόζουν τῆς περιοχῆς. Τὸ 945 ἡ περιοχή γίνεται καὶ πάλι ἐλληνικὴ, ἀλλὰ τὸ 968 περνᾷ στὰ χέρια τοῦ Ὀθωνα Β', γιὰ νὰ ξαναγίνῃ ἐλληνικὴ μόλις τὸ 981. Ὁ Βασίλειος Β' ξαναχίζοντας τὴν Μεζάνιε περιώρισε τὴν περίμετρο τῶν τειχῶν ἀπὸ τρία σ' ἓνα μόλις μίλι, κι' αὐτὸ γιὰ τὴν καλύτερη ἄμυνά της.

22. Ant. Profilo, La Messapografia ovvero memorie istoriche di Mesagne, Lecce 1875, σ. 19. Ἡ πληροφορία βασίζεται στὸ ἀνέκδοτο ἔργο (χειρόγραφο) τοῦ Ferdinando Diego, πού βρίσκεται σήμερον στὴν Ἀρχιεπισκοπικὴ Βιβλιοθήκη τοῦ Πρίντζι (Βιβλίον Α', τόμ. Β', Κεφ. 3).

πιπτόντως ότι τὸ τρίκλιτο τμήμα τοῦ ναοῦ μετριέται πλέον μὲ βυζαντινὸς καὶ ὄχι ὑστερο-ρωμαϊκοὺς πόδας.

Ἀντίθετα μὲ τις δικές μου ἀπόψεις σχετικὰ μὲ τὴν ἡλικία τοῦ μνημείου, ὁ Jurjaro τὸ χρονολογεῖ στὴν ὑστερο-ρωμαϊκὴ ἐποχὴ. Ἐπὶ λέξει γράφει τὰ ἑξῆς: «Risulta infatti, dalle dimensioni dei conci, con i quali è costruita questa chiesa di Mesagne, dall'area che ricopre, dall' altezza e dai rapporti tra i vari elementi la sua appartenenza ad età tardo-romana, più che protobizantina».

Τὴν ἀποψὴ τοῦ ὁ Jurjaro τὴν βασίζει στὸ ὅτι σύμφωνα μὲ τις μετρήσεις τοῦ μόνο ὁ ὑστερο-ρωμαϊκὸς ποῦς (300 χιλ.) δίδει ἀκέραιους ἀριθμοὺς στὶς διαφορὲς διαστάσεις τοῦ ναοῦ, ἀντίθετα καὶ μὲ τὸν χρυσοῦν πόδα τῶν Ρωμαίων (297 - 298 χιλ.) καὶ μὲ τὸν πόδα τῶν βυζαντινῶν. Φυσικὰ αὐτὸ ἐν μέρει εἶναι ἀναμφισβήτητο προκειμένου γιὰ τὴν ἀρχικὴ cella trichora.

Ὁ βυζαντινὸς ὅμως ποῦς ἐφηρμόσθη κατ' ἀρχὴν καὶ κυρίως στὰ μεγάλα κέντρα τῆς Αὐτοκρατορίας, ἐνῶ στὴν ἀσήμαντὴ τότε ἐπαρχία τῆς Ἀπουλίας ἦταν φυσικὴ ἡ καθυστέρηση τῆς ἐμφανίσεώς του καὶ ἡ ἐπιβίωση τοῦ ὑστερο-ρωμαϊκοῦ ποδός, ἐπιβεβλημένου ἤδη ἀπὸ μακραίωνα παράδοση. Αὐτὸς ἄλλωστε εἶναι καὶ ὁ λόγος γιὰ τὸν ὁποῖο ἐνῶ ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Ἰουστινιανοῦ ἡ Ἀπουλία εἶναι βυζαντινὴ, τὸ παλιότερο μνημεῖο στὸ ὁποῖο ἔχει διαπιστωθῆ ἡ ὑπαρξὴ τοῦ βυζαντινοῦ ποδός εἶναι οἱ Centopietre di Patù²³, αἰῶνες μεταγενέστερο τῆς πρώτης βυζαντινῆς κυριαρχίας.

Ὁ ἴδιος ὅμως ὁ Jurjaro δέχεται ὅτι ὁ ὑστερο-ρωμαϊκὸς ποῦς ἐφαρμόστηκε πολὺ μεταγενέστερα, ἴσως καὶ τὸν ΣΤ'-Ζ' αἰῶνα, μὲ φυσικὴ ὡς ἐκ τούτου συνέπεια νὰ χρονολογεῖται ἀνάλογα καὶ ὁ ναὸς ποῦ ἐξετάζουμε. Τότε στὴν περίπτωσι αὐτὴ τί μπορεῖ νὰ σημαίνει ὁ ὄρος «Tardo - Romano» ἢ «Pre - Bizantino»; Νομίζω τίποτα. Κατ' ἐμὲ ὁ Ἅγιος Λαυρέντιος εἶναι ἕνας μικρὸς ἀλλὰ ἐνδιαφέρων βυζαντινὸς ναὸς, ποῦ ἀσφαλῶς ἀξίζει καλύτερη τύχη ἀπ' τὸ νὰ χρησιμοποιεῖται σὰν garage τῆς Ὑπηρεσίας Καθαρότητας τοῦ Δήμου τῆς μικρῆς κωμοπόλεως.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΔΗΜΗΤΡΟΚΑΛΛΗΣ

23. Γιὰ τὸ παράδοξο καὶ ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρον αὐτὸ μνημεῖο, βλέπε προχείρως G. Antonucci, *Le Centopietre di Patù*, Rinascenza Salentina IX, 1941, σσ. 35 - 41. P. Maggilli, *La Centopietre di Patù*, Matino 1912. Τοῦ αὐτοῦ, *Ritorniamo alla «Centopietre»*, Rinascenza Salentina XI, 1943, σσ. 223 - 231. A. Prandi, *Monumenti Salentini inediti o mal noti. Le «Centopietre» di Patù*, Palladio XI, 1961, σσ. 1 - 30.

R É S U M É

L'ÉGLISE TRICONQUE DE SAINT - LAURENT À MESAGNE D'APOULIE (PL. 78 - 79)

Dans la petite ville de Mesagne d'Apoulie, près de Brindisi, se trouve l'église de Saint - Laurent, actuellement transformée en dépôt communal. Le monument très peu connu aux savants est encore inédit. Pour la vieille ville de Mesagne on sait qu'elle était réédifiée et fortifiée par l'Empereur de Byzance Basile II (975-1025).

L'église est une petite " cella trichora " avec des additions postérieures: une partie qui est constituée de trois nefs et une autre d'un porche (narthex). La forme triconque est déjà bien connue en Apoulie, mais l'église de Saint - Laurent a de la ressemblance surtout avec des monuments siciliens (église de S. Pancrati et église de S. Pietro ad Bajas).

L'églisè datant du VIe ou VIIe siècle conservait jusqu' à la restauration de 1787 des fresques de style byzantin, conformément aux études des auteurs locaux.

GEORGES DIMITROKALLIS

α. Ἐξωτερική ἄποψις. Διακρίνονται αἱ χειράμαξαι καθαριότητος τοῦ Δήμου.

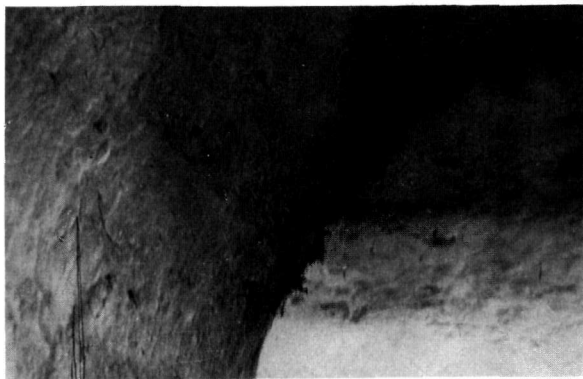
β. Τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ νάρθηκος, ὅπου σταθμεύει τὸ βυτιοφόρον τοῦ Δήμου.

γ. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ ναοῦ.

α. Τὸ ἐσωτερικὸ τοῦ τρούλλου.

β. Ὁ θόλος τοῦ νοτίου κλίτους, ὅπου διακρίνεται ἡ διπλῆ καμπυλότης.

γ. Ἐξωτερικὴ ἄποψις τῆς ἀνατολικῆς κόγχης, ὅπου καὶ δείγματα διαφορετικῶν λιθοδομῶν.